

KUML 2024

KUML 2024

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Glemt, genfundet og genfortolket

Det romanske vesttårn i Rindum Kirke, Vestjylland

AF MORTEN LARSEN & HANS MIKKELSEN

De danske middelalderkirker repræsenterer landets mest omfattende kulturhistoriske bygningsmasse, og arkæologer og kulturhistorikere har i flere århundereder undersøgt og bearbejdet dette ganske unikke kildemateriale. Til trods for den intensive kulturhistoriske interesse og de ofte meget gennemgribende undersøgelser byder de mange forskellige kirkebygninger fortsat på nye fund og iagttagelser, der giver anledning til at genoverveje ældre forskningsresultater.

Det er tilfældet med Rindum Kirke, der er beliggende i udkanten af Ringkøbing i Vestjylland. Her foretog Nationalmuseet i forbindelse med kirkens restaurering i 2022 jord- og bygningsarkæologiske undersøgelser. Undersøgelserne viste, at der i vestenden af den romanske kirkebygning kunne findes belæg for et ukendt, oprindeligt tårnparti, der forsvandt allerede i middelalderen og afløstes af det stående tårn.

Romanske kirketårne er særlige i kraft af deres relative sjældenhed – blot omtrent hver tiende kirke i Danmark fik tårn allerede i ældre middelalder (ca. 1050-1250) – som følge af den skæve geografiske fordeling, hvor hovedparten skal findes i Østdanmark. Det nyfundne romanske vesttårn er derfor af stor betydning for studiet af tidlige kirketårne i Danmark generelt og er samtidigt et vigtigt bidrag til lokalområdets kulturhistorie. Undersøgelsens resultater satte tilsvarende gang i en række overvejelser om de romanske kirketårnes ophav, funktion og betydning i samtiden. Traditionelt er tårnene blevet tolket som sæde for de lokale jordmagnater, og dette aristokratiske perspektiv har i dansk sammenhæng været nærmest enerådende siden midten af 1900-tallet. Under inddragelse af forskellige kildetyper, ved en kritisk gennemgang af grundlaget for den eksisterende opfattelse og med inspiration fra udenlandsk forskning er det imidlertid artiklens hensigt at diskutere den aristokratiske tolkning. I stedet ansues tårnene som det, de er – en del af kirkebygningen og derfor et udslag af liturgi og religiøs praksis.

Kirken i Rindum

Kirken i Rindum består i dag af et kor og skib fra romansk tid – samt sporene af et nedtaget romansk vesttårn – hvortil der i senmiddelalderen (formentligt o. 1500) er føjet det eksisterende tårn ved skibets vestende samt et våbenhus mod nord.¹ Den seneste tilbygning til kirken er det i 2022 opførte dåbsventeværelse i tilknytning til våbenhuset.

Den romanske bygning er opført af granitkvadre på en dobbeltsokkel med attisk profil over skråkant. Soklens ensartede udførelse gennem alle de romanske bygningsafsnit antyder, at kirkens romanske grundplan var udlagt samlet fra begyndelsen. Af enkeltheder fra den romanske bygningskrop er bevaret enkelte af de romanske vinduer, ligesom de retkantede syd- og norddøre fortsat er bevarede – heraf er den søndre tilmuret. Dørene er placeret forholdsvis langt mod øst, hvilket antyder, at kirken oprindeligt har haft en særlig indretning i vestenden. Denne formodning bestyrkes ligeledes af en meget smal tilmuret døråbning, der er synlig på skibets nordmur længst mod vest.² De indre vægflader er kvadersatte.

Kirkens senmiddelalderlige tilføjelser – tårn og våbenhus – er opført af teglsten, og for tårnets vedkommende med genanvendelse af et ret stort antal granitkvadre. Mængden af granitkvadre, der finder genanvendelse i kirken i Rindum, er generelt meget stor.³

Istandsættelsen 2022

I sommeren 2022 påbegyndtes en større istandsættelse af kirken, der indebar arbejder i selve kirkerummet samt opførelsen af et nyt dåbsventeværelse på kirkens nordside (fig. 1-2). I forbindelse med sidstnævnte, der skulle placeres i vinklen mellem kirkens romanske nordmur og våbenhusets senmiddelalderlige vestmur, foretog Nationalmuseets kirkearkæolog et tilsyn med afgravningen forud for fundamentering samt i forbindelse med gennembrydning til en ny dør i våbenhusets mur.⁴ De berørte facader blev derfor registreret, og opmærksomheden blev henledt på sporene af den omtalte smalle, tilmurede dør, der var synlig i skibets nordmur. Den tilmurede dør (fig. 3) var placeret meget langt mod vest i nordmuren, og at dømme ud fra sammenhængen mellem døråbning og den romanske sokkel var der tale om en åbning, der var jævn gammel med den romanske bygning.

I takt med at de jord- og bygningsarkæologiske undersøgelser i kirken skred frem, blev det tydeligt, at den allerede i romansk tid havde haft et tårnparti, der var rejst over skibets vestende, og hvortil den tilmurede dør har givet adgang. Allerede i middelalderen var tårnet imidlertid revet ned og siden glemt.

Fig. 1. Kirken i Rindum set fra nord. Den romanske kvaderstenskirke blev i senmiddelalderen forandret ved nedrivning af det ældre tårn og opførelse af et nyt samt tilføjelse af et våbenhus ved norddøren. Seneste tilbygning er dåbsventeværelset fra 2022, der blev placeret i vinklen mellem våbenhuset og skibets nordmur. – Foto: H. Mikkelsen, Nationalmuseet, 2023.

Rindum church seen from the north. The Romanesque church, built of granite ashlars, was significantly altered during the Late Middle Ages, when the Romanesque tower was demolished, a new tower was erected and a porch was constructed in front of the northern door of the nave.

Fig. 2. Kirken i Rindum set fra syd. Det bemærkes, at de romanske bygningsafsnit er rejst over den samme dobbeltsokkel, og at skibets tilmurede syddør er placeret længere mod øst end normalt. – Foto: M. Larsen, Nationalmuseet, 2022.

The church seen from the south. The Romanesque parts of the building are characterized by the same double plinth. Note that the doors, contrary to tradition, are placed further towards the east.

Fig. 3. Den tilmurede dør på skibets nordside. Døren, der er placeret længere mod vest end kirkens egentlige norddør, har givet adgang til det romanske tårnrum. – Foto: H. Mikkelsen, Nationalmuseet, 2022.

The walled-up door on the northern side of the nave. The door, which is placed further west than the actual church entrance, gave access to the Romanesque tower room (vestibule).

Rindums romanske vesttårn

Jordarkæologiske iagttagelser

Udover udgravningsarbejdet i forbindelse med byggeriet af det nye dåbsventeværelse medførte istandsættelsen af kirkens indre et mindre udgravningsarbejde i selve kirkerummet. Her blev to smalle østvest-orienterede grøfter i forbindelse med nedlægning af rør til det nye varmeanlæg etableret i skibets midtergang. Skønt grøfterne primært berørte nyere lagfølger og moderne fyld, blev der i skibets vestende konstateret spor af en nordsyd-orienteret grøft med en omtrentlig bredde på 1,25 m. Grøften, hvis fyld var omrodet, var placeret umiddelbart vest for skibets oprindelige nord- og syddør og afgrænsede et indvendigt areal på ca. 3x5,5 m i skibets vestende. Grøften blev tolket som en plyndret fundamentsgrøft efter det forsvundne tårnpartis østmur (fig. 4).

Bygningsarkæologiske iagttagelser i kirkerummet

Kirkens indre vægflader er lidt utraditionelt sat i kvadersten, hvilket kunne tyde på, at de indre flader tidligere er blevet istandsat og omsat. Hvornår og hvorfor dette er sket er uklart, men det er ikke et ukendt fænomen i andre kirker, at der allerede i middelalderen er foretaget udbedringer af de indre vægflader med

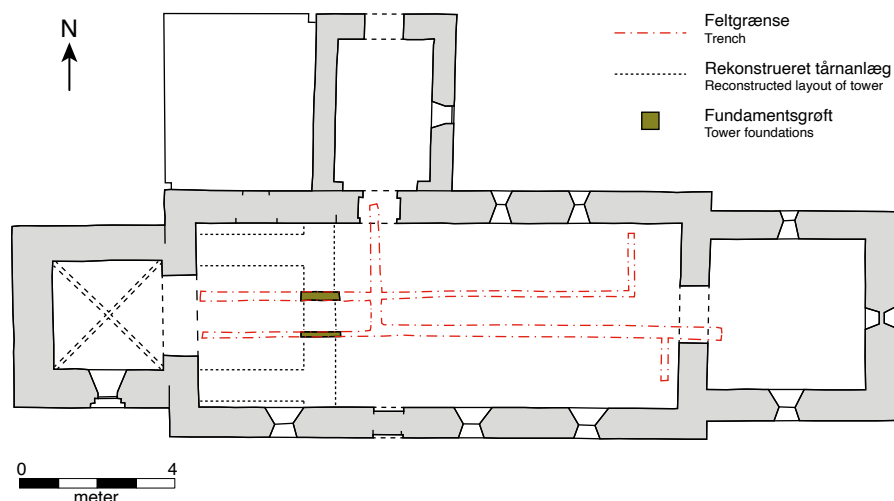

Fig. 4. Plan af udgravningen inde i kirken med angivelse af den undersøgte grøft og mulig rekonstruktion af arkademuren til det forsvundne tårn. – Tegning: M. Larsen, Nationalmuseet, 2023.

Plan of the excavation inside the church. The excavated foundation trench and the possible layout of the demolished Romanesque tower are shown.

opsætning af regulært kvadermurværk – typisk efter brand eller i forbindelse med større ombygnings- og istandsættelsesarbejder.⁵

Tykke kalklag gjorde det imidlertid vanskeligt at foretage iagttagelser i nordmuren i skibets vestende. Dog kunne der ses en markant revnedannelse i det område, hvor nordmuren og de arkæologiske spor af tårnpartiets østmur har stødt sammen (fig. 5). Revnedannelsen kan afspejle, at der i forbindelse med tårnets nedrivning har været problemer med at få kvaderstensskifterne i kirkens indre til at gå op, da skifternes højder har været forskellige på øst- og vestsiden af tårnets østmur.

Længere mod vest registreredes den tilmurede norddør, som er væsentlig bredere indvendig, ca. 112 cm, end udvendig, 80 cm. Ligesom ved det oprindelige hjørne mellem kirkens nordmur og tårnets østmur var der sket senere reparationer i den tilmurede dør, så omridset af døren stod ikke skarpt. Den oprindelige nordmur indeholdt i øvrigt stort set kun regelmæssige kvaderskifter, mens selve tilmuringerne og reparationerne fremstod mere rodet.

Bygningsarkæologiske iagttagelser i tagrummet

Hvor selve kirkerummet har undergået mange forandringer siden middelalderen, der har sløret ældre bygningshistoriske spor, er kirkens tagrum anderledes urørt. Skibets romanske vestgavl er fortsat bevaret, og på østsiden er der fortsat

Fig. 5. Skibets nordmur er indvendigt kvadersat, og i vestenden er det tydeligt, at skifterne ikke går op, men derimod markerer en reparation eller omsætning. Iagttagelsen korresponderer med den fundne fundamentsgrøft. – Foto: H. Mikkelsen, Nationalmuseet, 2022.

The interior of the church is constructed of granite ashlars. At the western end of the north wall the courses are highly irregular, marking an alteration or repair. This area corresponds with the foundation trench for the eastern wall of the Romanesque tower.

synligt middelaldermurværk af rå marksten og kamp. Gavlens vestside er i dag skalmuret, da gavlen indgår i det senmiddelalderlige tårn, og her er det derfor ikke muligt at gøre væsentlige iagttagelser.

Vestgavlens østside rummer imidlertid en række væsentlige bygningsarkæologiske spor (fig. 6-7). Kraftige lodrette fuger i gavlens nord- og sydside markerer rester efter det romanske tårns indre hjørner. Det let fremspringende murværk på begge sider af tårnets bevarede, indre vestvæg markerer de nedrevne rester af tårntoppens nord- og sydmur. De begrænsede rester af nord- og sydmurens yderside kunne desværre kun dårligt besigtiges grundet den trange plads op mod skibets nuværende tag, men det kunne dog konstateres, at ydersiden har været kvadersat, mens tårntoppens indermure fortrinsvis har været sat i rå kamp.

Hvordan tårntoppen i øvrigt har været udført, er svært at vurdere – dog kunne der konstateres overordnet to forskellige mørteltyper, der givetvis afspejler forskellige faser i det romanske tårns bygningshistorie. En lys grå mørtel forekommer at være gennemgående og kunne repræsentere den originale

Fig. 6. Østsiden af skibets vestgavl set fra tagrummet. Gavlen rummer spor af de nedrevne rester af kirkens romanske vesttårn. – Foto: M. Larsen, Nationalmuseet, 2022.

The eastern side of the western gable of the nave seen from the church loft. The gable contains traces from the demolished Romanesque tower.

opmuringsmørtel, ligesom en tilsvarende mørtel er anvendt til reparationer efter tårnets nedbrydning, mens en mere mørktonet mørtel ser ud til at være anvendt ved senere istandsættelser – måske i forbindelse med opførelsen af det nuværende tårn i senmiddelalderen. Forskellene i mørtlernes type kunne også antyde spor efter et tilmuret vindue, glug eller anden åbning midt i tårnets vestgavl, ligesom forskellene i mørteltyperne kan antyde, at der kan være gået nogle – måske mange – år mellem nedtagningen af det romanske tårn og opførelsen af det gotiske.

Tolkning og rekonstruktion

På baggrund af de forskellige iagttagelser må det anses for sandsynligt, at kirken i ældre middelalder havde et tårnparti i vestenden. Tårnrummet har været adskilt fra kirken af en ca. 80-100 cm bred mur og har haft de indre dimensioner på ca. 3x5,5 m. Om tårnets østmur har været udformet med én eller flere arkadeåbninger er usikkert, men sandsynligt, og udover disse har den tilmurede dør på nordsiden givet adgang til tårnrummet. Selve tårntoppen må på baggrund af vestgavlens bygningsarkæologiske spor og dimensionerne

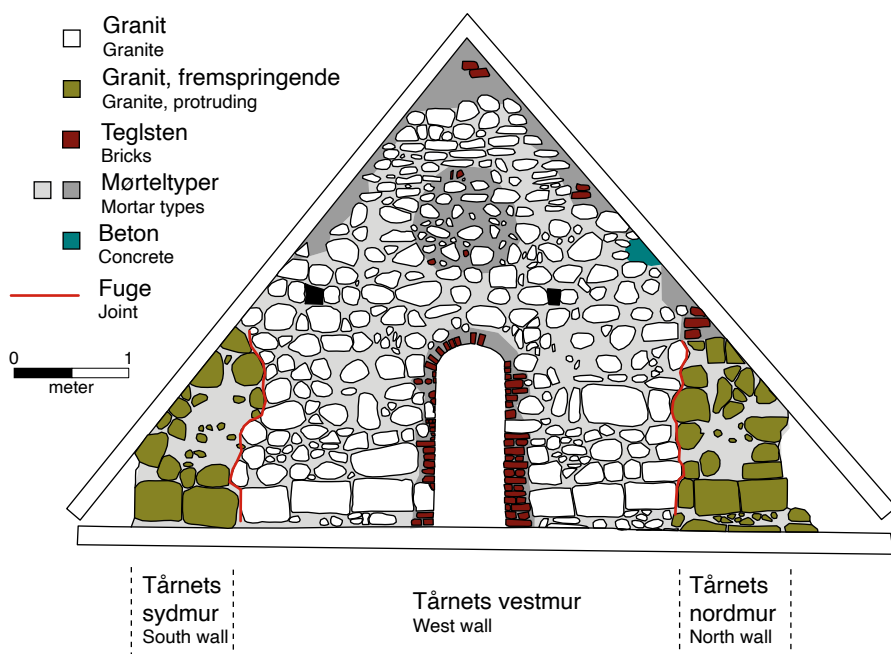

Fig. 7. Opstalt af vestgavlens østside med angivelse af tolkede bygningsarkæologiske spor. –Tegning: M. Larsen, Nationalmuseet, 2023.

Elevation of the eastern side of the western gable with interpreted archaeological traces of buildings.

på tårnrummet have haft en omtrent kvadratisk grundplan (ca. 3x3,5 m i indre mål), der har rejst sig midt over tårnrummet. Hvordan tårntoppens nord- og sydmur har været båret er usikkert, men der må have været tale om murede bueslag med vederlag i vestgavlen og tårnets østmur.⁶ Spor af disse er imidlertid ikke bevaret. Tårntoppens udformning er stort set ukendt – dog er der muligvis konstateret spor efter en tilmuret vinduesåbning (eller et glamhul) i vestsidens murværk (fig. 8).

Tårnudsformningen kendes fra andre romanske tårnkirker, og typen ser ud til at være primært forekommende i Vestdanmark. Få kilometer fra Rindum – i hhv. Velling og Hee – kendes lignende udformninger. I Hee, hvor tårnet er bevaret, om end kraftigt restaureret, står tårnets nederste (lidt bredere) stokværk i direkte forbindelse med skibet (fig. 9). Over dette findes et mellemstokværk, hvor tårntoppens bærende bueslag for nord- og sydmuren findes, og endelig et overstokværk, hvor tårnets nuværende klokkestol findes. Tårntypen kendes ellers primært fra en række nord-, midt- og østjyske kirker i bl.a. Skarp Salling, Hem, Asferg, Bjerring, Hansted og Vrigsted – hvoraf sidstnævnte er velbevaret (fig. 10).⁷

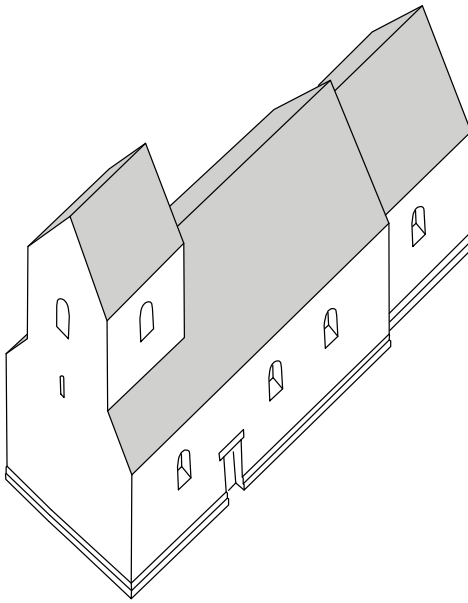

Fig. 8. Aksonometrisk rekonstruktion af den romanske kirke i Rindum set fra sydvest. Detailudformningen af den romanske tårntop er hypotetisk. – Tegning: M. Larsen, Nationalmuseet, 2023.

Axonometric reconstruction of the Romanesque church at Rindum seen from the southwest. The reconstruction of the upper part of the tower is hypothetical.

Fig. 9. Kirken i Hee, nord for Ringkøbing, set fra nordvest, som den tog sig ud før den gennemgribende restaurering i 1882-1884. Tårnet er en tilføjelse til den romanske kirke, og til trods for dets meget markante fremtoning med fremspringende murværk og selvstændigt tag har det en række ligheder med kirketårnet i Rindum. – Tegning: J. Kornerup, 1860.

Hee church, north of Ringkøbing, seen from the northwest, before restoration in 1882-1884. The Romanesque tower is an addition to the Romanesque church, and despite its protruding form it shows a clear resemblance to the tower at Rindum.

Fig. 10. Tårnrummet fra kirken i Vrigsted, Østjylland, set fra skibet. Tårnrummet er skilt fra skibet af en arkadevæg med en stor tårnbue flankeret af to mindre nicher. Over tårnbuen ses rester af en tilmuret åbning til mellemstokværket. Kirketårnet i Vrigsted har omtrent samme ydre udformning som kirken i Rindum. – Foto: A. Mikkelsen, Nationalmuseet, 2010.

The tower room (vestibule) in Vrigsted church, East Jutland, seen from the nave. The room is separate from the nave with access through a grand tower arch flanked by two smaller arches. Above the tower arch, a walled-up opening to an upper storey can be seen. The church tower of Vrigsted church is similar in overall form to that at Rindum.

Romanske vesttårne

Det var langt fra alle landets sognekirker, der allerede i ældre middelalder fik et vesttårn. Fænomenet er velkendt i Østdanmark – særligt Skåne og Sjælland – mens mængden af romanske vesttårne i Vestdanmark er mere beskedne. Tårnenes relative sjældenhed, deres udformning og forskelligartede arkitektur har givet næring til mange overvejelser over særligt deres funktioner. Ratio-nalet bag mange af overvejelserne har været, at når tårnene ikke findes alle steder i landet, må de have en særlig funktion og betydning. I faglitteraturen er det kommet til udtryk i et væld af tolkninger – både af konkret art og i mere overført betydning. Tårnene er blevet tolket som klokketårne, forsvarstårne, magasiner, herskabspulpiturer, stiftermausolæer, boliger, dåbskapeller, verdslige møderum, vestkor – eller som multifunktionelle bygninger.⁸

Den faglige debat om tårnenes funktioner tog markant fart i løbet af 1900-tallet. I såvel J.B. Løfflers *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger* fra 1883 som M.

Mackeprangs oversigtsværk *Vore Landsbykirker* fra 1920 (samt den supplerede andenudgave fra 1944) er den faglige stillingtagen til tårnene primært nøgtern og deskriptiv, hvor der mere er fokus på tårnenes fysiske form og udbredelse end på deres anvendelse og funktion.⁹ I Francis Becketts *Danmarks Kunst* fra 1924 var der imidlertid givet plads til overvejelser om tårnenes symbolske betydning og funktioner. Specifikt omtales tårnenes "herskabspulpiturer", der med internationale paralleller – Karl den Stores paladskapel i Aachen – formodes at være sæde for et herskab, der på en særskilt gallerietage har kunnet overvære de kirkelige handlinger under mere private forhold.¹⁰

Vesttårnet som aristokratisk bygning

I årtierne efter Becketts monografi blev tolkningen af tårnanlæggene som verdslige symboler og som sæde for det lokale aristokrati i dansk forskning mere almindelig¹¹ og særligt fremtrædende efter midten af 1900-tallet. I en ofte citeret artikel om de romanske kirkers indretning fra 1967 så den senere rigsantikvar Olaf Olsen også en sammenhæng mellem de romanske vesttårne og det lokale aristokrati, særligt med henvisning til herskabspulpiturerne, der kendes fra bl.a. kirkerne i Fjenneslev og Tveje Merløse på Sjælland.¹² Pulpiturerne blev betragtet som sæder for lokale 'stormænd'. Denne tolkning blev direkte overført til såvel andre romanske tårnkirker som tårnløse kirker, hvor kirkegulvsundersøgelser i nogle tilfælde havde påvist såvel bænke som lave hævede podier i kirkernes vestende, der antoges at afspejle en social strukturering af kirkerummet.¹³ Det verdslige aristokrati sad i vest, skilt fra de almindelige sognebørn, og fremstod som en art modpol til kirkens magt i koret mod øst. Tolkningen blev fra 1960'erne og frem meget dominerende i dansk og skandinavisk forskning.¹⁴

Opfattelsen var som nævnt baseret på studiet af europæiske forbilleder fra ældre middelalder. Store vestanlæg – også kendt som *vestværker* – der kendetegnes af store forhalslignende (tårn)byggerier i flere stokværk placeret vest for kirkens skib og typisk flankeret af to tårne, kendes fra Frankerriget og Det Tysk-romerske Rige, hvor de oftest fremhævede eksempler stammer fra karolingisk og ottonsk tid (800-1050).¹⁵ Vestanlæggenes forskellige stokværk er tidligere ofte blevet opfattet med forskellige funktioner, hvor det nedre stokværk har haft karakter af eksempelvis forhal, mens etagen derover typisk har karakter af en gallerietage og har været sat i forbindelse med en konge- og/eller kejsermagt.¹⁶ Fra samme tid og område kendes flere eksempler på forskellige kapel- og kirkebyggerier, der ofte er set i sammenhæng med et aristokrati, som udover de monumentale vestanlæg også tæller dobbelt- og paladskapeller. Der er tale om meget forskellige bygningstyper, der finder anvendelse ved alt fra

kapeller og klosterkirker til domkirker. Lige så forskellige som bygningerne og bygningstyperne er, lige så forskellige er de karakteristikker og definitioner, som har præget studiet af disse anlæg.¹⁷

Fælles for de forskellige vestanlæg var imidlertid den opfattelse, som i ældre europæisk forskning var fremherskende, at anlægget skulle knyttes til karolingisk og ottonsk konge- og kejsermagt, og også i dansk forskning er vesttårnene blevet anskuet som en nordisk parallel til Karl den Stores paladskapel i Aachen. Paladskapellet i Aachen kan bedst karakteriseres som en centralkirke rejst over en ottekantet plan i flere stokværk i årene omkring 800, og skønt oktogonen har et tredelt vestanlæg tilknyttet, så kan det være svært at se en direkte sammenlignelighed med de danske romanske tårnpartier fra 1100- og 1200-tallet i forhold til tid, sted, bygherre og tolkningsramme.¹⁸ Paladskapellet i Aachen er et gennemtænkt hele, hvor oktagon, vestanlæg og paladsbyggeriet er indbyrdes forbundet i kirkebygningens brug og funktionalitet, hvorfor det ikke giver mening at anskue vestanlægget isoleret som en bygningsdel for sig – og så har Karl den Stores trone i øvrigt været placeret i oktogonen, ikke i vestanlægget, hvorfor netop den ønskede sammenhæng mellem kejsermagtens placering og vestanlægget mangler. De danske romanske tårnpartier følger sig til kirkebygninger af meget forskellige størrelse og udstyr, ligesom de både kan være oprindelige og sekundære til den egentlige kirkebygning. Under danske forhold er det derfor snarere eksempler som kirkerne i Ledøje og Store Heddinge på Sjælland, hvor der spores en arkitektonisk lighed med europæiske paladskapeller som Karl den Stores kirke i Aachen eller Schwarzhof i Bonn.¹⁹ Der er altså tale om ret forskellige typer af bygningsværker, og spørgsmålet er derfor, om disse meget specielle kapelkirker i ind- og udland har nogen som helst sammenhæng med de romanske vesttårne – og i forlængelse heraf, om den overvejende tolkning af de romanske vesttårne som udtryk for aristokratiske ønsker er relevant.

Vesttårn, religion og liturgi

At det aristokratiske miljø i middelalderens Danmark har været en væsentlig faktor i sognekirkebyggeriet, må under alle omstændigheder betragtes som uomgængeligt. Det betyder imidlertid ikke, at kirkens form og udstyr altid skal opfattes som statusmarkør eller et bevidst aristokratisk udslag af *conspicuous consumption*. Kirkebygningen som helhed, sammen med alle sine tilbygninger, er i bund og grund et religiøst betonet byggeri, der i en eller anden form er relateret til enten den praktiske religionsudførelse eller skal ses i lyset af det mere generelle fromhedsliv – samtidens tros- og begrebsverden. Uanset hvor meget økonomi det kræver at rejse et tårnparti, og uanset om arbejdet har været

på initiativ af et lokalt aristokrati, så forklarer det socialstrukturelle perspektiv ikke nødvendigvis tårnenes funktion eller geografiske spredning. Det seneste århundredes forskellige diskussioner om kirkernes stiftere og bygherrer har bidraget til en markant social og strukturel drejning i opfattelsen af middelalderens religiøse anlæg, og kirkernes udformning og udbygning er blevet opfattet som udslag af alt andet end tro og religion. Først i de seneste årtier er der i skandinavisk forskning kommet et tiltrængt fokus på religionens indflydelse på middelalderens materielle kultur – den kirkearkæologiske forskning er blevet genstand for en resakralisering – ligesom der er kommet større fokus på liturgi, kirkebrugens og fromhedslivets meget dynamiske karakter.²⁰

En sakral årsagsforklaring har dog aldrig været helt afskrevet, men er tidligere ofte blevet anskuet i symbolsk eller allegorisk sammenhæng. Tårnene er blevet set som en afspjeling af det 'Himmelske Jerusalem' eller 'Himmelborgen' (som gode kristne aristokrater selvsagt skal forsvare) og som et symbol for verdslig magt kontra den åndelige magt repræsenteret i kirkens kor.²¹ Tårnets funktion bliver derved sat i sammenhæng med aristokraternes personlige fromhedsytringer og fremstår som et fysisk, visuelt udslag af deres tro. Ofte er det da også blevet fremhævet, at tidlige begravelser i tårnene kunne antyde en donators personlige ambitioner og fromhed. Alle disse betragtninger er for så vidt ganske lødige, men de handler ikke så meget om kirkebygningen og dens ramme om kirkelige begivenheder og ritualer – de refererer direkte til aristokratiets selvforståelse. Aristokratiet kunne lige såvel have doneret et gyldent alter til kirken eller bekostet en romansk kalkmaleriudsmykning, men hverken bygningen eller inventaret bliver nødvendigvis mere aristokratisk af den grund. Til gengæld er det en markant personlig fromhedsytring. Synet på kirken som et integreret led i samfundet fremfor et aristokratisk magtredskab åbner for andre og bredere opfattelser af de middelalderlige kirkebygninger.

I nyere europæisk forskning er opmærksomheden henledt på de romanske tårnes liturgiske betydning, og tårnenes funktion er oftere tolket i en religiøs og liturgisk sammenhæng. Hvor man tidligere opfattede vestværker, vestanlæg og lignende byggerier som havende et aristokratisk ophav, er synet nu ændret. Det europæiske kildemateriale – såvel det skriftlige som det arkæologiske og kunsthistoriske – er meget fragmenteret og rummer ikke indicier for eller påvisning af et primært aristokratisk formål. Til gengæld er der i tilknytning til vestanlæg og særligt pulpiturene jævnligt konstateret alterindretninger, og på den baggrund er teorien om herskabspulpiturene derfor blevet afvist.²² Derimod er der en række indicier for forskellige funktioner relateret til liturgi og fromhedspraksis.

Ligesom der i udlandet er konstateret alterindretninger i flere vestanlæg, er der også under danske himmelstrøg påvist alterindretninger i nogle vesttårne.²³

Kildematerialet er imidlertid meget fragmenteret, primært som følge af dårlige bevaringsforhold, da tårnene gennem mange hundrede år er blevet ombygget og forandret – eller nedrevet. I lidt større skala er der også i Danmark konstateret vestkor eller lignende indretninger af liturgisk art i kirkens vestende ved enkelte kirker fra ældre middelalder. Ved kirkerne i Asmild og Aalborg Skt. Budolfi er der konstateret spor efter vestapsider, der antyder tilstedeværelsen af vestkor²⁴, ligesom kirken i Dalby har haft en markant indretning af vesttårnet med formodet dåbskapel.²⁵ Ligeledes er det et velkendt træk ved nonneklosterkirker, at kirkens vestende har været særligt henvendt til nonnerne og deres liturgi. Både i fjerne europæiske forbilleder og i det hjemlige monumentalbyggeri fra ældre middelalder har der været tradition for, at såvel øst- som vestende har fundet praktisk anvendelse i kirkens liturgi.

Spørgsmålet er så, hvilken liturgi der har udspillet sig i tilknytning til tårnenes altre? Her har flere svarmuligheder været fremlagt, og den ene udelukker ikke nødvendigvis den anden.

Tårnenes himmelstræbende karakter er blevet set i sammenhæng med den ældre middelalders fascination og dyrkelse af ærkeenglen Michael, som – ifølge Johannes' Åbenbaring – var den, der i himlen nedkæmpede Satan i drageskikkelse og lod denne styrte og netop derfor betragtedes som troens største forsvarer. I sammenhæng med tårnet som billede på Himmelborgen bliver symbolværdien af Michael som troens forsvarer udtalt, og der er da også kendskab til Michaelsaltre i tårne, ligesom der er usikre ikonografiske spor af engle i enkelte tårnes kalkmalerier.²⁶

Den tyske kunsthistoriker Kristina Kryger har med udgangspunkt i et større studie af vestanlæg i Burgund i Frankrig antydnet, at tårnene var forbundet med såvel påskens liturgi som en (meget nært beslægtet) liturgi omhandlende død, gravlæggelse og erindring.²⁷ I de skriftlige kilder fra 1000- og 1100-tallet omtales disse vestanlæg med betegnelsen *galilæa*, der hentyder til landet, hvor Kristus mødte disciplene efter genopstandelsen, og begrebet er således en klar hentydning til koncepterne om død, gravlæggelse og genopstandelse. Skønt tolkningen er baseret på større (primært) klosterkirker, er liturgien ikke henvendt til klosterfolket specifikt, og det bør derfor overvejes, om ikke tolkningen også har hævd i andre kirker med tårn. Tolkningen er da også blevet fremført af den svenske middelalderarkæolog Mattias Karlsson, der på baggrund af kendskabet til tidligmiddelalderlige gravlæggelser i flere af de romanske tårne i Lunds Stift har advokeret for, at tårnene skal ses som et led i netop begravelses- og erindringsliturgien. Det fremføres, at netop Michaelskulten og begravelsesliturgien givetvis skal ses i forening, og at netop tilbedelsen af troens forsvarer sikrer sjælenes rejse videre mod himmerige.²⁸

En anden liturgisk handling, der bør omtales, er dåben, der af og til fremhæves i sammenhæng med de romanske tårne. Opfattelsen baserer sig overvejende retrospektivt på senmiddelalderlige forhold, hvor det vides, at døbefonten undertiden er placeret i kirkernes tårnrum²⁹; ellers er døbefontens placering i enkelte tilfælde påvist i form af regulære fontepodier i skibets vestende. Om døbefonten i ældre middelalder kan have været opstillet i tårnet, er usikkert, men forholdet er ikke utænkeligt, som et studium af tårnet i Dalby antyder.³⁰

Uanset hvad er der en række indicier for, at tårnenes funktion er knyttet til den liturgiske praksis, og at benævnte praksis kan være en kompleks, sammensat og foranderlig størrelse.

Vesttårnet i Rindum og den lokale kirketopografi

Hvis man betragter hele det gammeldanske område, er det tydeligt, at der er forskellige tendenser i de romanske tårnes geografiske spredning. Kvantitativt er der et tydeligt tyngdepunkt i de østdanske områder (særligt Skåne), mens mængden af tårne i Jylland er forholdsvis beskeden. Det skel, der således nærmest går gennem Storebælt, er sammenfaldende med andre markante skel i ældre middelalders materielle kultur, og også i tidens skriftlige kilder får man en klar fornemmelse for forskelle mellem Øst- og Vestdanmark.³¹

Følgende den gængse tolkning, at de romanske vesttårne er sæde for en aristokrat og et udslag af verdslig magt, bliver tolkningen umiddelbart noget anstrengt med en markant overrepræsentation af tårne og dermed aristokrater i Østdanmark. Til trods for at der er markante forskelle i materiel kultur mellem Øst- og Vestdanmark i ældre middelalder, og at den geografiske skævvridning er blevet forklaret som udslag af modeluner og brugen af forskellige socialmarkører, må man nøgternt konstatere, at de vstdanske tårne alligevel repræsenterer en vis mængde. 15-25% af den samlede bestand af romanske vesttårne i det middelalderlige Danmark findes vest for Storebælt, og det antal må siges at være højt nok til at have en kulturel signifikans.³²

I den sammenhæng er et nyere studium af det økonomiske landskab og dets indvirkning på befolkningen og socialstrukturerne langs den jyske vestkyst i ældre middelalder interessant. Morten Søvsø har med udgangspunkt i afgiftsstørrelserne i håndskriftet *Ribe Oldemoder*, hvis forlæg dateres til 1321-1330, kombineret med sognestørrelserne lavet en kortlægning af det økonomiske landskab.³³ Fordelen ved brugen af *Ribe Oldemoder* er, at det dermed bliver muligt at sammenligne meget forskellige landskabstyper og ressourceområder, da afgifterne omfatter Ribe Stift og derfor viser både den jyske vestkyst, de midtjyske hedearealer og den rige, sydøstjyske morænejord. Studiet viser, at der periodevis langs den jyske vestkyst er væsentlige ressourcestærke sogne,

der – henset størrelsen på sognene – fint modsvarer de bedre jorder i Østjylland, og at de vestjyske bebyggelser derfor ikke nødvendigvis skal opfattes som ringere økonomisk stillet end andre. Der konstateres også en sammenhæng mellem disse ressourcestærke områder og tilstedeværelsen af romanske vesttårne, hvilket i denne sammenhæng er interessant.³⁴

Det aristokratiske landskab i denne del af Jylland er i samme studium blevet analyseret. Modsat den gængse opfattelse peges der ikke på en definitivt, velafgrænset gruppe af 'stormænd' tilhørende det øverste samfundslag, der har stået i opposition til en socialt ringere stillet bondestand. Derimod peges der på et meget mere komplekst billede af forskellige grader af frie bønder, der i vekslende grad og omfang har ageret som magthavere.³⁵ At aristokrater i sammenhæng har været fælles aktører i relation til kirkegrundlæggelse og kirkebyggeri, er også tidligere blevet påpeget³⁶, men som studiet antyder, kan det være vanskeligt at finde belæg for, at udvalgte aristokrater har udøvet en væsentligere indflydelse end andre. I et sådant landskab kan det være svært at se de romanske vesttårne som et konkret udtryk af én aristokrats magt og positionering, og tilsvarende giver opfattelsen af tårnrummet (og/eller eventuelt galleriet) som 'stormandens' plads ikke rigtig mening. Der har været mange om buddet, og talrige dele af kirkebygningen og dens inventar kan have været bekostet af lokale aristokrater med eller uden midler fra kirkens bygningsfond – men det gør ikke tårnet hverken mere eller mindre aristokratisk af den grund.

Afgiftsniveauet i *Ribe Oldemoder* giver et indblik i sognenes relative ydeevne ved begyndelsen af 1300-tallet, og i en demografisk sammenhæng vil dette også til en vis grad afspejle sognenes relative befolkningstæthed: jo flere ressourcer og højere taksering, des større befolkning kan landskabets ressourcer oppebære.³⁷ I den sammenhæng er det interessant, at de romanske tårne i Vestjylland optræder der, hvor befolkningen er størst eller på anden vis fortættet. Rindum, der er en del af Hind Herred, og i hvis sogn også den middelalderlige købstad Ringkøbing opstod, ligger i en egn, der er karakteriseret af righoldige arkæologiske og topografiske vidnesbyrd fra jernalder, vikingetid og ældre middelalder. Det er også blevet fremhævet, at byboerne i Ringkøbing i købstadens ældste tid har sognet til kirken i Rindum.³⁸

Sognedannelsen og kirkestrukturens udvikling i ældre middelalder er et kompliceret fagområde, men en række træk peger dog på, at mængden af kirker, og kompleksiteten i deres arkitektoniske udformning, rettigheder og opgaver, er markant større i befolkningstætte områder som urbane centre, end hvad kendetegner mere rurale områder.³⁹ En øget befolkningstæthed kan således være et indicium for datidens behov for et mere diversificeret og komplekst kirkeliv, og det bør overvejes, om ikke det afspejler sig i netop de romanske vesttårnes geografiske placering og den liturgi, som er knyttet til dem. Deres

spredning afspejler således i højere grad en befolkningstæthed og et lokalt behov for en forskelligartet kirkelig betjening, end det afspejler et aristokratisk landskab. Tårnene findes der, hvor befolkningen er størst, og hvor behovet for et mere mangfoldigt kirkeliv er større.⁴⁰

Sammenfatning

I forbindelse med istandsættelsen og udvidelsen af kirken i Rindum blev der lejlighed at foretage nogle målrettede arkæologiske undersøgelser, der viste, at kirken allerede fra første færd har haft et vesttårn. Tårnet var placeret i naturlig forlængelse af skibet med et jævnbredt tårnrum, mens toppen var indskrænket for en mindre (i plan) kvadratisk tårnoverdel. Det genfundne tårn supplerer den relativt begrænsede mængde af romanske tårne i Jylland og har også paralleller i særligt Vestdanmark.

I forlængelse af den arkæologiske undersøgelse er de romanske tårnes funktion blevet diskuteret, og der kastes et kritisk blik på den gængse tolkning af tårnene som 'stormandssymboler' med og uden tilhørende herskabspulpiturer. Under sammenligning med nyere studier fra både Skandinavien og Europa foreslås en tolkning af tårnene som sted for forskellige liturgiske handlinger. Samtidigt opfattes tårnenes uens spredning over det gammeldanske område i højere grad som et udslag af varierende befolkningstæthed og deraf affødte varierende behov for kirkelig betjening end som en afspejling af et aristokratisk landskab.

Men er aristokratiet så uden betydning? Nej. Tidens ledende samfundslag har haft en væsentlig rolle i kirkebyggeriet og forvaltningen af den, og det er uden tvivl, at aristokrater i hele middelalderens løb har brugt midler på kirkernes bygning og inventar. Men kirken er og var fremfor alt et helligt sted, der skal forstås i den sammenhæng.

NOTER

1. Bygningsbeskrivelsen bygger på forfatterens egne iagttagelser, registreringer i Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv og Trap 1965, s. 443.
2. Siden 2022 skjult bag det nyopførte dåbsventeværelse.
3. Kirken blev kraftigt restaureret i 1889 af arkitekt V. Ahlmann og var igen i 1964 genstand for restaurering ved arkitekt Helge Holm. Ved særligt førstnævnte restaurering er en del af kvadrene blevet opbanede, og en del af kvaderstensfacaderne er antageligt blevet omsat.
4. Rapport i Nationalmuseet, j.nr. NM 22/10021. Istandsættelsen blev gennemført af Linjen Arkitekter A/S.
5. Lindholt & Larsen 2019, s. 141.
6. Dette fænomen kendes fra kirkerne i Hem og Asferg, Randers Amt.

7. DK Vejle Amt, s. 1307-1311; Licht 1968; Larsen 2010, s. 14 (samnt katalog). Udover de jyske varianter finder typen også anvendelse i to nordsjællandske teglstenskirker (Uvelse og Søborg).
8. Redelius 1972; Holmberg 1990, s. 32-40; Jacobsen 1993, s. 41-60.
9. Løffler 1883, s. 130-152; Mackeprang 1920, s. 35-42; Mackeprang 1944, s. 48-56. Løffler omtaler dog, at den lokale jorddrot kunne have haft sæde i tårnet.
10. Beckett 1924, s. 196.
11. Schultz 1936; DK Sorø Amt 1936-38, s. 1200.
12. Olsen 1967, s. 246-247. Det problematiske i den sammenhæng er umiddelbart, at pulpiturer langt fra kan konstateres i alle kirker med vesttårn. En statistisk undersøgelse af de østdanske tårnkirker fra romansk tid foreslår, at det kun er 25-50% af kirkerne, der har haft gallerier (Jacobsen 1993, s. 28-30).
13. Det bør i den sammenhæng bemærkes, at mængden af konstaterede podier i skibets vestende er ret beskeden. Kun 18 danske eksempler er ved kirkearkæologiens hjælp konstateret (Rensbro 2007, s. 166-168) indenfor rammerne af det nudanske område, hvoraf den geografiske spredning er koncentreret i Østdanmark. Sidstnævnte kan være et udslag af materialets ringe repræsentativitet, men det har dog en tankevækkende korrelation med den geografiske fordeling af romanske vesttårne.
14. Redelius 1972; Als Hansen & Aaman Sørensen 1979; Nyborg 1979, s. 61; Stiesdal 1983; Anglert 1989, s. 225-226; Wienberg 1993, s. 154-161; Anglert 1995, s. 78-85; Rensbro & Vedsø 2015. En af nærværende forfattere må desværre også medgive tidligere at have advokeret for synspunktet, se Larsen 2010.
15. Klosterkirken i Corvey nær Höxter, hvor vestanlægget dateres til 873-885, er det nok oftest refererede eksempel. Untermann 2006, s. 142-144; Kryger 2012. Om vestanlæg generelt: Kryger 2003, s. 204-213; Schönfeld de Reyes 1999.
16. Sammenhængen mellem herskermagt og vestværk er dominerende i ældre værker som Fuchs 1929; Möbius 1968.
17. Kryger 2003, s. 205; Untermann 2006, s. 142; Untermann 2009, s. 44-46.
18. Untermann 2006, s. 116-118.
19. Johannsen & Smidt 1981, s. 56-59.
20. Wienberg 2012; Nilsson 2012; Karlsson 2015; Kieffer-Olsen 2018. Af mere generel karakter, men primært med fokus på senmiddelalderen, bør nævnes Wangsgaard Jürgensen 2010.
21. Nyborg 1985 (der refererer og kritiserer tolkningen); Wienberg 2009, s. 108-110.
22. Schönfeld de Reyes 1999, s. 110-113; Kryger 2003, s. 205.
23. Eksempelvis i tårnet i Veng (DK Aarhus Amt, s. 3206). I Karlsson 2015, s. 226-235 gives der en grundig oversigt over forekomsten af alterindretninger i romanske tårnrum og gallerietager i Lund Ærkestift. Alterplaceringerne i romansk tid har hovedsageligt været østvendte, hvilket også gælder for romanske tårnkapeller (Nyborg 1977, s. 179, note 31).
24. Kock 1977; Krongaard Kristensen 2021, s. 61-64.
25. Nilsson 2012.
26. Kryger 2003, s. 208-209; Karlsson 2015, s. 276-278.
27. Kryger 2003, s. 304-308.
28. Karlsson 2015, s. 266, 278-283.

29. Stiesdal 1983, s. 30. I Gundsømagle Kirke, Nordsjælland, var tårnet oprindeligt opført (i 1320'erne) med et alter i tårnrummet. Senere i middelalderen blev fonten formentligt flyttet ud i tårnet (Als Hansen 1995, s. 31-32). Ved en nylig undersøgelse af det senmiddelalderlige tårnrum i Snostrup, Nordsjælland, er der konstateret både alter og fontepodium (NM 16/01018).
30. Nilsson 2012.
31. Sindbæk 2008; Roesdahl 2023, s. 49. For vesttårnene specifikt har Wienberg 1993, s. 157-158 en række overvejelser om den geografiske fordeling i et socialt og samfundsmæssigt perspektiv.
32. En optælling baseret på kataloget i Larsen 2010 antyder 53 romanske vesttårne vest for Storebælt. Jacobsen 1993 opererer med en samlet optælling på 313 tårne øst for Storebælt. Der er uoverensstemmelse mellem optællingspraksis i Jacobsen 1993 og Larsen 2010 (hvor der er geografisk overlap mellem Storebælt og Øresund), hvor førstnævnte har flere mulige tårne med, som sidstnævnte ikke bringer af kildekritiske hensyn. Nyborg 1985, s. 94 omtaler ca. 200 romanske kirker med tårn. I forlængelse af disse overslag skal en umiddelbar vurdering her foreslås, at 15-25% af alle romanske tårne findes vest for Storebælt.
33. Søvsø 2020a; Søvsø 2020b.
34. Søvsø 2020a, s. 81-83; Søvsø 2020b, s. 114-115. Jf. også Wienberg 2023, s. 223.
35. Søvsø 2020b, s. 160-161.
36. Nyborg 1979, s. 60-62.
37. Nyborg 1986, s. 21; Wienberg 2023, s. 218.
38. Henningsen 2004, s. 228-229, 247-249.
39. Nyborg 2004, s. 113-120; Kieffer-Olsen 2018, s. 665-670; Haase & Manøe Bjerregaard 2022.
40. Nyborg 1986; Wienberg 1989, s. 245-246; Wienberg 2023, s. 219.

LITTERATUR

- Als Hansen, B. 1995: Arkæologiske spor efter døbefontens placering i kirkerummet gennem middelalderen, *hikuin* 22, s. 27-40.
- Als Hansen, B. & M. Aamann Sørensen 1979: Den usynlige kirke. Butterup kirkes indre i middelalderen, *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg* (red. R. Egevang), København, s. 65-82.
- Anglert, M. 1989: Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid, *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid* (red. H. Andersson & M. Anglert), Stockholm, s. 221-242.
- Anglert, M. 1995: *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Stockholm.
- Beckett, F. 1924: *Oldtiden og den ældre Middelalder. Danmarks Kunst* 1, København.
- DK = *Danmarks Kirker*, København 1933ff.
- Fuchs, A. 1929: *Die karolingischen Westwerke und andere Fragen der karolingischen Baukunst*. Paderborn.
- Henningsen, H. 2004: Ringkøbing i middelalderen, *Kuml* 2004, s. 221-258.

- Holmberg, R. 1990: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Stockholm.
- Haase, K. & M. Manøe Bjerregaard 2022: When God came to Town – Urban Development and Religious Practices in Early Medieval Odense, Denmark, *Danish Journal of Archaeology* 11, s. 1-24.
- Jacobsen, H. 1993: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Stockholm.
- Johannsen, H. & C. M. Smidt 1981: *Danmarks arkitektur. Kirkens huse*. København.
- Karlsson, M. 2015: *Konstruktionen av det heliga. Altarna i det medeltida Lunds stift*. Lund.
- Kieffer-Olsen, J. 2018: *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*. Odense.
- Kock, J. 1977: Den romanske Budolfi kirke i Aalborg, *hikuin* 3, s. 123-130.
- Krongaard Kristensen, H. 2021: *Asmild Kirke og Kloster*. Højbjerg.
- Kryger, K. 1998: *Die romanischen Westbauten in Burgund und Cluny. Untersuchungen zur Funktion einer Bauform*. Berlin.
- Kryger, K. 2012: The west end of Corvey. An architectural model for churches in the central middle ages?, *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård* (red. S. Borgehammar & J. Wienberg), Göteborg/Stockholm, s. 197-216.
- Larsen, M. 2010: *Romanske vesttårne i det nuværende Danmark*, Højbjerg.
- Licht, K. de Fine 1968: Om Hansted kirke, *Kuml* 1968, s. 9-21.
- Lindholt, P. K. & M. Larsen 2019: Vrejlev klosterkirkes middelalderlige bygningshistorie, *Kuml* 2019, s. 127-152.
- Løffler, J.B. 1883: *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder (Den romanske Kirke)*. København.
- Mackeprang, M. 1920: *Vore Landsbykirker. En Oversigt*. København.
- Mackeprang, M. 1944: *Vore Landsbykirker. En Oversigt*. 2. udg. København.
- Möbius, F. 1968: *Westwerkstudien*. Jena.
- Nilsson, I.-M. 2012: Trons visualisering. Dalby kyrkas västparti under äldre medeltid, *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård* (red. S. Borgehammar & J. Wienberg), Göteborg/Stockholm, s. 217-236.
- Nyborg, E. 1977: Mikael-altre, *hikuin* 3, s. 157-182.
- Nyborg, E. 1979: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri, *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg* (red. R. Egevang), København, s. 37-64.
- Nyborg, E. 1985: Om romanske kirketårne i Danmark, *Kongens makt og ære. Skandinaviske herskersymboler gennem 1000 år* (red. M. Blindheim m.fl.), Oslo, s. 93-100.
- Nyborg, E. 1986: Kirke – sognedannelse – bebyggelse, *hikuin* 12, s. 17-44.
- Nyborg, E. 2004: Kirke og sogn i højmiddelalderens by, *Middelalderbyen* (red. S. Bitsch Christiansen), Aarhus, s. 113-189.
- Olsen, O. 1967: Rumindretningen i romanske landsbykirker, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk., 6.bd., s. 235-257.
- Redelius, G. 1972: *Kyrkobygge och kungamakt i Östergötland*. Stockholm.

- Rensbro, H. 2007: *Spor i kirkegulve. De sidste 50 års arkæologiske undersøgelser i kirkegulve som kilde til sognekirkernes indretning og brug i middelalder og renæssance*, upubliceret ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.
- Rensbro, H. & M. Vedsø 2015: Kirke-Hyllinge and Snese – Romanesque twin towers recently excavated, *Mirator* 16:2, s. 289-306.
- Roesdahl, E. 2023: *Fra Vikingetid til Valdemarstid. Danmark 950-1200*. Aarhus.
- Schönfeld de Reyes, D. 1999: *Westwerkprobleme. Zur Bedeutung der Westwerke in der kunsthistorischen Forschung*. Weimar.
- Schultz, C.G. 1936: Bidrag til de danske Tvingtaarnes Udviklingshistorie, *Fra Københavns Amt* 1935, s. 105-140.
- Sindbæk, S. M. 2008: Kulturelle forskelle, sociale netværk og regionalitet i vikingetidens arkæologi, *hikuin* 35, s. 63-84.
- Stiesdal, H. 1983: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller* (red. Hugo Johannsen), København, s. 13-40.
- Søvsø, M. 2020a: *Ribe 700-1050. From Emporium to Civitas in Southern Scandinavia*. Højbjerg.
- Søvsø, M. 2020b: Frie og ufrie bønder. Landsbyer, gårde og socialstruktur på den jyske vestkyst i la longue durée, *Kuml* 2020, s. 109-169.
- Trap, J.P. 1965: *Ringkøbing amt. Danmark*. 5. udg. København.
- Untermann, M. 2006: *Architektur im frühen Mittelalter*. Darmstadt.
- Untermann, M. 2009: *Handbuch der mittelalterlichen Architektur*. Darmstadt.
- Wangsgaard Jürgensen, M. 2010: *Changing interiors. Danish village churches c. 1450 to 1600*. København.
- Wienberg, J. 1989: Kirkerne og befolkningen i Ystadområdet, *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdet medeltid* (red. H. Andersson & M. Anglert), Stockholm, s. 243-260.
- Wienberg, J. 1993: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Stockholm.
- Wienberg, J. 2009: Romanske runde kirketårne – et skandinavisk perspektiv, *hikuin* 36, s. 101-120.
- Wienberg, J. 2012: Mellan kungar och kaniker. Dalby til debatt, *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård* (red. S. Borgehammar & J. Wienberg), Göteborg/Stockholm, s. 19-53.
- Wienberg, J. 2023: Fra det prangende til det ydmyge. Kullede middelalderkirker i Danmark, *Kuml* 2023, s. 211-239.

UPUBLICERET MATERIALE

- NM 16/01018. Rapport fra arkæologisk undersøgelse i Snostrup Kirke d. 26. og 29. juni, 3. og 31. juli samt 2. august 2017 (v. H. Mikkelsen & F. Reimer).
- NM 22/10021. Rapport fra arkæologiske undersøgelser i Rindum Kirke og kirkegård d. 17., 18. og 26. august 2022 samt 5. og 14. september 2022 (v. H. Mikkelsen & C. Høier Schmidt).

Forgotten, rediscovered and reinterpreted The Romanesque west tower of Rindum church

In connection with restoration works carried out in 2022 on Rindum church, West Jutland, the National Museum of Denmark had the opportunity to undertake a series of archaeological surveys. These concluded that the church had a west tower already during the Romanesque period (figs. 1-7). This Romanesque tower was an integrated part of the western end of the nave with a smaller free-standing upper section rising above the nave (fig. 8). Romanesque towers are a far from common feature of Danish churches, with the majority being found in eastern Denmark. The Rindum tower is therefore a valuable addition to the rare examples of Romanesque west towers in Jutland, with only few parallels in western Denmark (figs. 9-10).

In conjunction with the archaeological survey, the functions and interpretations of Romanesque towers were scrutinized. The common interpretation of these towers as symbols of aristocratic power and the seat of church patrons is challenged with reference to recent European research emphasizing their liturgical significance. Altars and, to some extent, burials and murals in the tower vestibules and upper storeys, link the towers to predominantly liturgical functions emphasizing the rites of death and memory, the cult of St. Michael and/or baptism. The significant geographical distribution of the towers in medieval Denmark is interpreted as mirroring the diversity in early medieval settlement patterns and the related liturgical needs of the population, rather than differences in an aristocratic landscape.

Morten Larsen & Hans Mikkelsen
National Museum of Denmark